

АГРЕСИВНА ДИТИНА: ЗРОЗУМІТИ, ЩОБ ДОПОМОГТИ

Юлія МЕДИНСЬКА

Copyright © 2002

*Сумне воно наше дитинство
Земля нараз зупиняється
Птахи не хочуть співати
Сонце не хоче світити
І квіти цвісти відмовляються...
Діти мають все, крім того, що в
них украдено...*

(Жак Превер)

Суспільна проблема. Пристосування до складних соціально-економічних умов життя – це проблема виживання тисяч українських сімей. Багато з них знаходять вихід у тимчасовій еміграції одного із членів сім'ї за кордон на заробітки. Відірваний від родини, позбавлений звичного середовища, заробітчанин дає змогу виживати іншим. Але матеріальна вигода вимагає високої психологічної плати: сім'я, яка номінально є повною, фактично функціонує як неповна, що має негативні наслідки для дитини. Навіть “короткочасна” кількомісячна відсутність батьків має вагомий вплив на розвиток її особистості, якщо зважити, що саме в дитинстві активно формуються емоційно-вольова та інтелектуальна сфери психіки. Брак чи повну відсутність спілкування із найбільш значущими особами – матір'ю і батьком – не можна замінити, або заповнити спілкуванням з іншими дорослими, навіть

дуже близькими дитині, що може стати джерелом фрустрації, спотвореної самооцінки, розладами соціально-психологічної адаптації у майбутньому.

Мета статті: на основі теоретичних досягнень психоаналітичного напрямку сучасної психології висвітлити можливі варіанти розвитку дитини, котра виховується у неповній сім'ї, а також подати результати дослідження проявів агресії у дітей старшого дошкільного віку (від 3 до 6–7 років за періодизацією Д. Ельконіна), порівняти рівень агресивності дітей із номінально і реально повних сімей.

Авторська ідея – це припущення про те, що формування дитини у номінально повній, але фактично дисфункціональній сім'ї має негативний вплив на рівень її агресивності та процес соціалізації агресивних проявів. Несприятлива родинна ситуація загострює агресивність – дитина не в змозі самостійно справитися з травмуючими переживаннями, що утруд-

нює для неї вироблення прийнятних форм агресії та викликає розлади адаптації, передусім конфліктність чи автоагресивність.

Сутнісний зміст. На основі наявного теоретичного матеріалу в концептуальних межах психоаналітичного напрямку психології та психотерапії агресія пояснюється як реакція на фрустрацію, котра насправді має дуже складну структуру, багато латентних аспектів різної значущості та рівня травматизації для кожної конкретної дитини. З огляду на ускладнену будову досліджуваного явища, розглянуті підходи до розуміння переживань агресивної дитини не заперечують, а, швидше, доповнюють один одного.

Не претендуючи на повне висвітлення всіх можливих способів реагування, ліній розвитку внутрішнього світу дитини, дана стаття може бути орієнтиром для вихователів, психологів, батьків. Адже, розуміючи механізми формування різних моделей поведінки, можна ефективніше допомогти дитині сприймати її власну агресію, засвоїти соціально прийнятні форми відреагування та спрямовувати агресивні імпульси в конструктивне русло. Як ілюстрацію до запропонованого огляду використані результати проведеного дослідження агресивної поведінки дошкільнят із повних та неповних сімей.

Ключові слова: *агресія, агресивність, механізми формування агресії, функціональна та дисфункціональна сім'я, міжособистісні стосунки, потреба в агресії, базальна тривога, звільнення від тривоги, трансформація емоції гніву, зміщення агресивного імпульсу, автоагресія, соматизація, соціалізація агресивності.*

На сьогодні психологічна наука володіє досить багатим матеріалом на тему агресії: проведена велика робота як щодо дослідження механізмів формування агресії, так і стосовно вивчення і класифікації самих форм агресивної поведінки (від фантазування і до вбивства). Такі дослідження ніколи не втрачають своєї актуальності. К. Лоренц [23] пише, що здатність до гальмування агресивних потягів перебуває у безпосередній залежності від здатності живої істоти завдавати шкоди іншим: чим небезпечніша тварина для інших, тим сильніші у неї механізми гальмування агресивної поведінки. Тому людина, яка порівняно з іншими істотами слабо озброєна кігтями і зубами, не може повністю контролювати свою агресивність. Проте людство досить добре озброїлось у боротьбі за виживання. Відтак відкритим залишається питання контролю людиною своїх агресивних імпульсів і тенденцій.

Певний рівень агресивності завжди притаманний людським спільнотам, він необхідний для розвитку суспільства та кожного індивіда зокрема. Але глобальне поширення агресивних моделей поведінки нині викликає тривогу при зіставленні із основними рисами української ментальності, такими як помірність у діях, розвинуте рефлексивне мислення, слухняність, сумлінність, жіноча пасивність, схильність до самообмежень у життєвих потребах, чутливість, ліризм та іншими, які А.В. Фурман [38] об'єднує в одну велику групу екзекутивних рис українського менталітету. Можливо, таке відхилення від стандартного набору рис національного характеру вказує на позитивні зміни ментальності, щонайперше активізацію,

набуття чоловічих рис, таких необхідних для становлення та розвитку нації. Водночас поява нових рис, подібно як і нової техніки та зброї, вимагає відповідної підготовки, вміння поводитись із досягненнями НТП. Тому важливим завданням психологів та педагогів, особливо в дошкільних закладах, є допомога дітям у процесі конструктивної соціалізації агресивності.

Якщо звернутися до обширної літератури, присвяченої окресленій проблемі, то можна констатувати наявність низки наукових визначень агресії, агресивності. І все ж найширші можливості для відстеження та інтерпретації проявів агресії у житті людини пропонує психоаналітичний підхід. У “*Slowniku psychoanalisy*” [2] дається таке визначення: **АГРЕСІЯ** – тенденція, яка проявляється у реальній поведінці, або у фантазіях, які мають на меті заподіяння шкоди, знищення, приниження іншої людини. Отже, сфера виявлення агресивних тенденцій розширюється завдяки включенню до неї цілого пласта способів усвідомленої та неусвідомленої (уявної) розрядки агресивних імпульсів.

Пропонована дефініція також дає змогу скористатися не лише тестовими методиками, у т.ч. опитуванням дорослого щодо оточення дитини, а й проєктивними, що особливо важливо при роботі з дошкільнятами.

Для теоретичного підтвердження авторської ідеї розглянемо механізми формування агресії та агресивності як особистісної риси. Відповідно до вибраного визначення агресії та об'єкта дослідження (дитина з номінально повної, але реально неповної сім'ї) звернемося до системної сімейної

психології та психоаналітичних теорій формування агресії. Так, автори, які займаються питаннями сімейного виховання та впливу на дитину взаємовідносин у сім'ї (М. Еріксон, Дж. Хейлі, Е. Ейдеміллер), надають важливого значення ранньому досвіду виховання дитини в конкретному соціокультурному середовищі, сімейним традиціям та емоційній атмосфері родини. Саме ці фактори мають значний вплив на засвоєння дитиною різних форм поведінки, у т.ч. агресивної, а також на особливості соціалізації агресивності. Не менш вагомо впливає на перебіг цих процесів і склад сім'ї, тобто її життєдіяльність як функціональної чи дисфункціональної системи.

Функціональність сім'ї насамперед характеризується виконанням членами системи саме їм властивих ролей, тобто функцій, які відповідають віку, статі та статусу члена сім'ї (мати, батько, дитина). У повних сім'ях більше шансів на те, що кожен її член виконуватиме власну атрибутивну роль. Зокрема, батько буде гарантом певних рамок, структури, стабільності, справедливості та послідовності, чітко встановлених правил “что такое хорошо, что такое плохо” (В. Маяковський). А мати візьме на себе опікунські функції, формуватиме сприятливу емоційну атмосферу турботи, взаєморозуміння, ніжності, затишку, родинного тепла. Згаданим сім'ям притаманна також відкритість – як до зовнішнього середовища, так і до внутрішньородинного. Проте внутрішня та зовнішня відкритість мають свої межі: залишається завжди певний рівень інтимності всередині соціосистеми та захищеності сім'ї від надмірних зовнішніх втручань.

Відкрите ставлення батьків до дитини, безумовно, допомагає їй пізнавати себе, розуміти свої емоційні стани та природні реакції. У функціональних сім'ях помірна агресивність не заперечується, дитина не повинна витіснити чи приховувати її. Батьки створюють безпечний простір для життєактивності дитини: емпатична мати навчає розрізняти агресивність у собі, а структуруючий батько – відчувати дозволені межі, в яких можна поводити себе агресивно.

Слід зауважити, що навіть у повних за складом сім'ях ролі інколи розподіляються непропорційно, а то й невідповідно: материнська чи батьківська фігури можуть бути дисфункціональними як у плані загострення рольових впливів, так і їх дефіциту. А за відсутності одного із членів сім'ї хтось мусить взяти на владиству собі роль, інакше її життєдіяльність не дає дитині всього того позитивного, що вона може отримати від батьків. Якщо у сім'ї бракує материнської функції, то дитина не вчиться емпатії, розумінню та вербалізації своїх переживань, а без батьківського обмеження вона не відчуває меж безпечного та соціально прийнятного вияву агресивності. Така ситуація провокує агресивну поведінку дитини та актуалізує агресивність як особистісну рису.

Відсутність батьків може суб'єктивно сприйматися дитиною як власна незначущість для мами чи тата. Об'єктивні труднощі сім'ї ще недоступні для свідомого розуміння, натомість відсутність дорослого – реальний факт, не відчутий який неможливо. Таке почуття меншовартості може сформувавши у дитини “потребу в агресії”, про яку писав А. Адлер. Творець індивідуальної психології

джерелом агресії вважає почуття неповноцінності, безпорадності, меншовартості, яке людина неминуче виносить із дитинства. Так відбувається тому, що дитинство – це той час, коли людина об'єктивно є несамостійною, безпорадною і захищеною. Одинокість, покинутість, безпомічність, страх – такими можуть бути почуття дитини, яку формально (а для неї – цілком реально) покидає мама. Отож відсутність батьків стає джерелом різних неврозів, у т. ч. й агресивної поведінки [5], а на думку А.В. Фурмана, “єдиним спільним біопсихологічним джерелом агресії є... страх перед чимось чи кимось, перед самотністю і кволістю, перед складним суперечливим світом” [39].

Одночасне переживання таких емоцій назване К. Хорні “базальною тривогою” [3], від якої дитина захищається шляхом агресії. Тоді виникає потреба принижувати, фруструвати, контролювати інших. “Якщо ти мене боїшся, то ти мене не образиш,” – у такий спосіб можна окреслити обрану дитиною стратегію. І цьому є пояснення, адже в неповних сім'ях має місце грубе порушення паритетності міжособистісних стосунків. Мислення дитини, її світосприйняття самоорганізується за принципом “тут і тепер”, а дорослих “там і тоді”. Отже, не можна завжди захистити дитину від фрустрації: мама чи тато реально відсутні “тут і тепер”, тоді як “там і потім” для дитини насправді не існують. Принцип реальності повільно входить у дитяче життя, причому внутрішньо розгортається як довготривалий і болісний процес.

Порушення міжособистісних стосунків – серйозне джерело тривоги.

Тому потреба звільнитися від викликаного нею напруження та дискомфорту спонукає дитину налагоджувати доступними їй способами неповноцінний зв'язок з батьками. Інколи одним із психологічних знарядь у досягненні мети стає агресивна поведінка. Звільнення від тривоги, на думку Гаррі С. Саллівена, – це та життєво важлива ціль, котра виправдовує будь-які засоби. І якщо батьки не задовільняють прагнення дитини до ніжності, то вона намагається отримати їхню увагу за допомогою агресивної поведінки. Водночас можливе зміщення агресивного імпульсу, оскільки на маму чи тата не завжди можна злоститися (за ситуативної відсутності дорослого, через культурні обмеження, страх втратити маму насправді, бути покараним тощо); тоді доводиться мстити іншим – бабусі, вихователям, дітям, або ж спрямовувати ненависть, злість, образу за свій біль на самого себе. Іншими словами, агресія дитини, у т. ч. автоагресія, насправді стосується батьків. При чому автоагресія може проявлятися не лише у реальному заподіянні шкоди самому собі, а й через соматизацію.

У зв'язку з останньою тезою, Е. Еріксон [44] пише, що появі агресії (aggression) передують адгресія (ad-gressia) – наївні, неворожі модуси органів тіла людини. Вчений вважає, що у процесі подорослішання всі члени сім'ї втрачають здатність до “взаємного регулювання як група”. Кожен знаходить собі “сурогати управління” – сфери діяльності, які виключають участь інших близьких родичів. Для дитини такою сферою є власне тіла. І тому коли дитина втрачає взаємний контакт із значущими особами, то “автоеротизм стає для неї важливою

зброєю у цій партизанській війні”, оскільки дає їй видиму незалежність. Так само й агресія може проявлятися у сфері, яку контролює через соматичні захворювання лише дитина.

Подібне пояснення агресії дає німецький психоаналітик наших днів, професор Гюнтер Аммон, вбачаючи в ній гуманне підґрунтя. На його думку, відкритість дитини до світу, її прагнення до пізнання, оволодіння ним є не що інше, як конструктивна агресія. Вона має позитивний заряд, але під деструктивним впливом сімейних обставин стає деструктивною. Така агресія може бути спрямована як назовні (злочини, сексуальні збочення), так і всередину (депресія, самопошкодження, суїцид).

Вайолет Оклендер [26] пояснює агресивну поведінку трансформаціями емоції гніву, яку переживає дитина. При ретрофлексії гніву вона буквально робить із собою те, що хотіла б зробити з іншими (соматизація, самопошкодження). При дефлексії гніву дитина блокує вияв цієї емоції і ні за яких обставин не виражає її. Тоді через деякий час їй “виходить” когось вдарити чи штовхнути, щоб розрядити накопичену енергію. Але насправді гнів лише приховує інші почуття, які набагато важче пережити і виразити (образ, страх, почуття покинутості). Простіше – а особливо дитині – позбутися надлишкової емоційної енергії через протест, бунт, сарказм чи будь-який інший формовияв агресії.

Плідним у розрізі кращого розуміння того, що відбувається з дитиною у неповній сім'ї, є спосіб пояснення механізму виникнення агресивної поведінки, запропонований французьким психоаналітиком П.

Дако [1]. На його думку, агресія виникає внаслідок порушення рівноваги живого організму (людини чи тварини), котрий функціонує як система, внутрішньою рушійною силою якої є принцип задоволення, а зовнішніми обмежувачими рамками – принцип реальності. Ця система намагається максимально наблизитись до точки рівноваги – повного задоволення, тобто благополуччя – *bien-etre*. Кожне втручання реальності в життєдіяльність системи віддаляє її від точки рівноваги, викликаючи дискомфорт, незадоволення, страждання. У відповідь на це виникає агресія, завдяки якій система протистоїть реальності, має змогу впливати на неї. Що стосується нашого дослідження, то можемо зауважити, що спілкування з близькими дорослими – одна з основних потреб дитини у цей період. Тому постійне задоволення потреби у спілкуванні, емоційний, теплий контакт з батьками наближує дитину до точки рівноваги. Відсутність такого спілкування активізує агресивні імпульси, а це означає, що дитина як жива система намагається досягнути нормального рівня життєдіяльності. Згідно із теорією Дако, це відбувається шляхом вивільнення агресивного імпульсу, що здебільшого забезпечує бажані зміни на краще.

Отже, агресивна поведінка має різне суб'єктивне значення для кожної дитини. Це може бути жорстокість через брак емпатії та не встановлені межі дозволеного, або крик про допомогу чи намагання силоміць заволідати любов'ю батьків. У кожному конкретному випадку важливо правильно зрозуміти, що насправді відбувається з дитиною, щоб правильно вибрати тактику корекційної чи психотерапевтичної роботи.

Важливим життєвим уроком, досвідом, який повинен бути засвоєний, є соціалізація її власної агресії. Це тривалий процес, який можна визначити як навчіння контролю за агресивними реакціями і потягами, а також вираження їх у соціально прийнятних формах. Згідно з етологічною концепцією К. Лоренца [23], природний агресивний потенціал нікуди не зникає навіть при внутрішньому врегулюванні агресивності. У результаті соціалізації одні навчаються стримувати свої агресивні імпульси, повно адаптуючись до соціальних норм, інші опановують більш витончені форми агресії (вербальна агресія, прихований примус, завуальовані вимоги тощо), треті оволодівають здатністю спрямовувати агресивність у конструктивне русло, а ще хтось так і не навчається цим прийомам – продовжує виражати свою агресію шляхом прямого фізичного відреагування.

Соціалізація агресії починається в дитинстві. Дитина навчається бути агресивною двома шляхами: маючи за взірець ставлення дорослих родичів до проявів агресії та поведінку батьків, а також через підкріплення агресивної поведінки з боку оточення. Огляд літератури з даної теми дає змогу зробити такий висновок: агресивні діти виростають у тих сім'ях, де: є “перегини” у відносинах “батьки-діти”, велика дистанція між батьками і дітьми, мало цікавляться розвитком дітей, не вистачає тепла і пестощів, ставлення до проявів дитячої агресивності байдуже, а як дисциплінарні заходи (замість турботи і пояснень) використовуються силові методи, особливо фізичні покарання; або, навпаки, де дитина купається в увазі, любові, де приймають всі без винятку її вчинки, але батьки не

передають їй досвіду у сфері співпереживання та самостійного прийняття рішень.

При вивченні агресивності дітей старшого дошкільного віку нами використані класичні проективні методики, а саме “Неіснуюча тварина”, “Дім–Дерево–Людина”, “Крокодил”. Крім того, розроблена та використана анамнестична методика (анкета, що заповнюється зі слів вихователів чи членів сім’ї дитини), котра дає змогу узагальнити результати спостереження за поведінкою дитини та дослідити умови її життя, склад та соціокультурний статус сім’ї тощо.

ХАРАКТЕРИСТИКА ВИБІРКИ

У дослідженні брали участь 40 дітей віком від 3 років 7 місяців до 6 років 7 місяців. Всіх обстежених дітей можна поділити на 2 групи по 20 осіб кожна: до однієї входять діти, які виховуються у номінально повних, але фактично дисфункціональних за своїм складом сім’ях. Один із батьків у таких сім’ях відсутній протягом тривалого часу в основному через виїзд за кордон на заробітки (лише в одній сім’ї мама відсутня, тому що перебуває на лікуванні). 15 дітей із першої групи проживають у сім’ї, де відсутня мама, й, відповідно, решта 5 – у сім’ї без тата. До другої групи віднесені діти, які виховуються в номінально та реально повних сім’ях.

РЕЗУЛЬТАТИ ДОСЛІДЖЕННЯ

Для визначення загального рівня агресивності (частоти проявів агресивної поведінки) у дошкільнят опитувальник фіксував 18 варіантів агресивної поведінки. Серед них: прояви

безпосередньої та опосередкованої фізичної і вербальної агресії, автоагресивної поведінки. Крім того, виявлялися “символічні” агресивні прояви, такі як енурез чи енкопрез. Загальні результати обстеження дітей подані у табл. 1.

Відтак одержані кількісні дані показують, що дошкільнята із неповних сімей частіше демонструють агресивні моделі поведінки, ніж діти з повних сімей. При цьому найбільш поширеними видами агресивної поведінки у перших є відкрита фізична агресія, спрямована на неживі об’єкти або на ровесників; другі ж, здебільшого вдаються до таких моделей, як ситуативна агресія проти неживих об’єктів, пряма та непряма вербальна агресія. Очевидно, у дітей першої групи – вищий рівень агресивності та нижча її соціалізація. Адже фізична агресія потребує для своєї реалізації вищого рівня агресивного збудження, ніж вербальна, яка є безпечнішою та не такою “енергоємною”. Джерело агресивності дітей у неповних сім’ях – передусім недостатньо розвинута емпатія і більш високий рівень фрустрації, спричинений відсутністю мами і спонукає до певної готовності (схильності) агресивно реагувати. Звідси і більш часті випадки фізичної агресії, спрямованої інколи і проти “сильнішого” суперника.

Щодо дітей, які виховуються у сім’ї, де протягом тривалого часу відсутній батько, то агресивну поведінку трьох із п’яти обстежених вихователі характеризували як таку, що впливає із відсутності страху покарання. Таких дітей вихователі і мами називали “розбалуваними, некерованими”. Матері у випадках неслухняності дитини погрожували їй тим, що

Таблиця 1

Частота проявів агресивної поведінки різного типу в дітей 3,7-6,7 років
(вибірка 40 осіб, травень 2001 р.)

Тип поведінки	Вид поведінки	Частота проявів у першій групі	Частота проявів у другій групі
Безпосередня фізична агресія	Ламає (розбиває, розриває) іграшки, книжки, олівці	15	12
	<i>ненавмисно псує речі</i>	13	12
	<i>робить це зі злістю, роздратовано</i>	7	2
	<i>висловлює агресивні мотиви такої поведінки (щоб покарати іграшку і т.п.)</i>	4	6
Безпосередня фізична агресія	Б'є інших дітей	14	10
	<i>робить це першою</i>	9	5
	<i>у відповідь на провокацію</i>	14	10
Безпосередня фізична агресія	Відбирає іграшки в інших дітей	7	9
	<i>відбирає чужі і свої іграшки</i>	7	9
	<i>відбирає тільки свої іграшки</i>	2	3
Безпосередня фізична агресія	Може вдарити (копнути, щипнути) когось з рідних	2	3
	<i>робить це першою</i>	2	1
	<i>у відповідь на провокацію</i>	2	0
Безпосередня фізична агресія	Заподіяння шкоди тваринам	2	1
Безпосередня фізична агресія	Може вдарити (копнути, щипнути) няню, вихователя	2	2
	<i>робить це першою</i>	1	0
	<i>у відповідь на провокацію</i>	2	2
Опосередкована фізична агресія	Дитина буває впертою	13	10
	<i>проявляє впертість з батьками</i>	7	8
	<i>проявляє впертість з вихователями</i>	7	3
Опосередкована фізична агресія	Енурез, енкопрез	0	0
Безпосередня вербальна агресія	Може прозивати когось з рідних	1	4
	<i>робить це першою</i>	1	0
	<i>у відповідь на провокацію</i>	1	1
Безпосередня вербальна агресія	Може прозивати інших дітей	10	14
	<i>робить це першою</i>	9	8
	<i>у відповідь на провокацію</i>	10	8
Безпосередня вербальна агресія	Може прозивати нянь, вихователів	7	4
	<i>робить це першою</i>	2	0
	<i>у відповідь на провокацію</i>	7	4
Безпосередня вербальна агресія	Вживає нецензурні слова	7	6
Опосередкована вербальна агресія	Скаржиться дорослим на інших дітей	6	12
	<i>наполягає на покаранні винного</i>	3	10
	<i>у такий спосіб шукає захисту</i>	3	4
Безпосередня фізична і вербальна агресія	Істерика (падає на підлогу, кричить, плаче)	6	2
Безпосередня фізична і вербальна агресія	Немотивовані вибухи гніву	8	3
Безпосередня фізична і вербальна агресія	Переслідує інших дітей	2	0
Автоагресія	Самопошкодження	3	1
Автоагресія	Дитина депресивна, плаче	6	4

“тато повернеться, він тобі дасть”. Аналізована стратегія дещо допомагає у вихованні, але діє недовго і з часом втрачає свою ефективність: батьківська фігура, не підтверджена реальною присутністю та впливом батька, стає все аморфнішою, більш розмитою, втрачає реальність, переходить у сферу казок, фантазування. Поступово інтерналізований образ батька нівелює значущість до необхідного структурування поведінки дитини.

Детальний аналіз проявів безпосередньої фізичної агресії, спрямованої проти неживих об'єктів, показує, що діти з неповних сімей частіше нищать речі з явними проявами роздратування. А діти з повних сімей переважно намагаються логічно пояснити свою поведінку (наприклад, лялька покарана за якусь провину). Це є перші кроки дитини в освоєнні раціоналізації як одного із видів психологічного захисту, що фактично свідчить про просування на шляху до соціалізації агресії: *“Можна бути агресивним, маючи на те вагомі причини”*.

Результати дослідження показують, що діти із неповних сімей частіше є ініціаторами агресивної поведінки, ніж діти з повних, що вказує на підвищений рівень схильності (готовності) до агресивної поведінки. Останні краще володіють прийомами соціально прийнятної агресивної поведінки: вони частіше скаржаться на інших дітей, наполягаючи на покаранні винного, та рідше мають немотивовані вибухи гніву, “істерики” (падають на підлогу, кричать, плачуть). До того ж вони ніколи не переслідують інших дітей.

Для визначення щільності зв'язку між складом сім'ї, в якій виховується дитина, та частотою агресивних проявів у її поведінці нами застосований

метод А.А. Чупрова [30], зважаючи на те, що одна із досліджуваних ознак має не варіативний, а альтернативний характер (сім'я або повна, або неповна). За підрахунками, цей коефіцієнт становить **0,312**, що свідчить про наявність тісного зв'язку, оскільки критичне значення коефіцієнта кореляції А.А. Чупрова дорівнює **0,3**. Отож, має місце відчутний вплив складу сім'ї на частоту агресивних проявів у поведінці дошкільнят: виховання у номінально повній, але фактично дисфункціональній сім'ї сприяє підвищенню рівня агресивності та перешкоджає соціалізації агресивних моделей поведінки дитини.

Дослідження показало, що дітям із неповних сімей більше властива звичка смоктати палець, мати улюблене місце вдома чи у дитячому садку. Це означає, що у них більшою мірою не задоволена потреба у почутті безпеки: звичка смоктати палець – ознака певної регресії до орального періоду дитинства, коли дитина є переважно у контакті з мамою, відчуваючи себе захищеною. Нам не вдалося встановити особливих відмінностей у прив'язаності дітей до улюблених іграшок: 7 осіб з першої групи та 8 із другої мали таку іграшку, яка виконує роль перехідного об'єкта – дає почуття безпеки, “приймає” як теплі, так і агресивні почуття дитини, які насправді можуть бути адресовані відсутній мамі.

В малюнках дітей з неповних сімей виявилось більше елементів, які свідчать про наявність депресивних переживань, заниженої самооцінки, страху та агресивно-захисних тенденцій. Про це свідчать зуби, кігті, колючки, відкриті пащі, хмари на сонці, подвійні крокодили (з обох сторін аркуша, хоча такої вимоги не

було), дракони, маленькі малюнки в куточку аркуша, чорно-коричневі кольори тощо. На окремих малюнках використані дуже світлі кольори, а тому їх майже неможливо розгледіти, що може свідчити про значний опір дитини, її небажання бачити у собі певні властивості. Подібними є малюнки, які можна назвати “формальними”. Це – 2 малюнки за методикою “*Неіснуюча тварина*”, на яких зображені тварини існуючі. На одному з них цілком реальний кіт, який “має миску, а у мисці “Віскас”. Більше нічого про kota довідатись у дитини не вдалося. А на іншому малюнку зображений покемон – герой японського мультфільму. Дитина погодилася, що ця тваринка існує, а іншої тварини малювати не захотіла. На прохання розповісти щось про покемона вона порадила подивитись мультфільм. На одному із малюнків панує хаос (методика “*Неіснуюча тварина*”). Коментар дитини був таким: “*Не видно, де вона і що з нею*”. Можна припустити, що малюнок присвячений відсутній мамі, яку “не видно”, бо вона далеко. На запитання про те, що могло б бути з твариною, дитина відповіла, що тварина “втікла, її немає”.

Порівнюючи будинки, намальовані дітьми з різних груп, можна зробити висновок, що у групі дітей з повних сімей більше “повноцінних” будинків: з вікнами, дверима, сонцем на небі, в оточенні квітів. Щоправда, і серед них є проблемні малюнки. Особливо яскравим прикладом у цьому відношенні є малюнок, на якому будинок відіграє другорядну роль. Дуже детально намальовано та пояснено дитиною, що відбувається в будинку: “*Він закритий на 7 (“...ні, на 12, ...ні, на 30...”)* замків. А в будинку

кіт (великий, чорний) полює на мишку. Але мищі нічого не було. Бо вона підклала бомбу і підірвала kota”. І названий цей малюнок “*Зоряні війни*”.

Частина обстежених дітей виховуються у приватному дитсадку, де з ними працюють за програмою “Обличчям до дитини”. Один із головних принципів цієї програми – це необмеження дитини у її вчинках. Вихователі намагаються створити такі умови, щоб діти гуляли, малювали, їли, спали і т. ін., коли захочуть. Працюючи з цими дітьми, було важко домогтись від них виконання інструкцій. Вони малювали, що хотіли, а не те, що їх просили. Цікаво, що ці діти частіше самі підписували свої малюнки, а, зображаючи будинок, також малювали в будинку чи поруч когонебудь (себе самого, тварин, свою сім’ю). Окремі діти замість дерева (методика “*Дім-Дерево-Людина*”) малювали квітку. Але можна зауважити, що ці квіти не виглядають ані меншими, ані слабшими за дерева. Це або тюльпан на цілий аркуш (доглянутий, “посаджений мамою для краси”), або щось подібне на гору, що також займає цілий аркуш.

Загалом можна констатувати, що кожна дитина, хоча б в одному із своїх малюнків, використала елементи, які можуть свідчити про наявність депресивних чи агресивних почуттів.

ВИСНОВКИ І РЕКОМЕНДАЦІЇ

Зібраний та опрацьований нами теоретичний матеріал дає змогу краще зрозуміти механізми формування агресивної поведінки та особливості її соціалізації. На його основі можна зробити висновок: виховання дитини у номінально повній, але фактично

неповній сім'ї загострює агресивність дитини та перешкоджає засвоєнню соціально прийнятних форм її відреагування агресії. Підсилювальний вплив на рівень агресивності дитини має не лише брак спілкування з батьками й, зокрема, отримання позитивного досвіду життя з агресією (розпізнавання, вербалізація, вивчення меж допустимих проявів агресії), а й неможливість висловити своє ставлення до відсутності батьків. Так, дитині пояснюють, що відсутність тата чи мами зумовлена тими чи іншими причинами, має на меті приємні та корисні для неї речі, а тому не можна гніватися на відсутніх батьків. Зрозуміло, що такі пояснення ніяк не можуть задовольнити всі ті різноманітні емоційні потреби дитини, які пов'язані із повноцінним контактом з батьками. Звідси – постійна фрустрованість і підвищена готовність до агресивного відреагування.

Особи, які беруться виконувати роль відсутніх батьків, повинні чітко усвідомлювати життєву потребу дитини у емоційній взаємодії з татом та з мамою, а також мати уявлення про те, яку щоденну роль вони відіграють для розвитку дитини. Це створить можливість передбачити, зрозуміти та забезпечити сприятливі психокультурні умови формування гармонійної особистості.

Не менш важливим є усвідомлення оточенням дитини (батьки, вихователі) тих почуттів, які викликає у неї відсутність батька чи матері. Дорослі можуть допомогти дитині справитися з такими почуттями: розпізнати, вербалізувати чи виявити їх за допомогою проєктивних методик (малювання, ліплення, складання оповідань тощо), зняти негативне напруження

та скерувати агресію в конструктивний бік. А тому діти з неповних сімей повинні бути в центрі уваги психологів та вихователів, які за достатньо емпатійного та доброзичливого ставлення до кожної дитини можуть забезпечити їй вагомий підтримку та допомогу.

1. *Daco P.* Les Triompfes de la psychanalyse. – Verviers, 1985. – 445 p.

2. *Fhaner S.* Słownik psychoanalizy. – Gdansk: Gdanskie wydawnictwo psychologiczne, 1996. – 324 s.

3. *Horney K.* Nerwica a rozwój człowieka. – Poznan, 1997. – 503 s.

4. *Madejska N.* Malarstwo i szizofrenia. – Krakow, 1975. – 180 s.

5. *Адлер А.* Практика и теория индивидуальной психологии. – Москва: Прогресс, 1995. – 365 с.

6. *Александрова Н.В., Юстицких В.В., Эйдемиллер Э.Г.* Семейная психотерапия. – Л.: Медицина, 1990. – 190 с.

7. *Аллан Дж.* Ландшафт детской души. – СПб.–Минск: Диалог-Лотаць, 1997. – 255 с.

8. *Бурлачук Л.Ф., Морозов С.М.* Словарь-справочник по психодиагностике. – СПб.: Питер, 2000. – 517 с.

9. *Берн Э.* Трансакционный анализ и психотерапия. – СПб.: Братство, 1994. – 225 с.

10. *Бэндлер Р., Гриндер Дж., Сатир В.* Семейная психотерапия. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 1999. – 515 с.

11. *Выготский Л.С.* Собрание сочинений в 6-ти томах. – Т.4. Детская психология. – М.: Педагогика, 1984. – 432 с.

12. *Бауэр Т.* Психическое развитие младенца / Пер. с англ. А. Б. Леоновой, Под общ. ред. А.В. Запорожца и Б.М. Величковского. – М.: Прогресс, 1985

13. *Буянов М.М.* Беседы о детской психиатрии. – М., 1986. – 207 с.

14. *Буянов М.И.* Нервный ребенок. – М.: Знание, 1997. – 192 с.

15. *Бэрон Р., Ричардсон Д.* Агрессия. – СПб.: Питер, 1999. – 294 с.

16. *Внешняя среда и психическое развитие ребенка / Под ред. Р.В. Тонковой-Ямпольской, Е. Шмидт-Тольмер.* – М., 1984.

17. *Дьяченко О.М., Лаврентьева Т.Н.* Психическое развитие дошкольников.- М.: Педагогика, 1984.
18. *Захаров А.И.* Неврозы у детей. - СПб., 1996.
19. *Захаров А.И.* Предупреждение отклонений в поведении ребенка. - СПб., 1997.
20. *Зюбин Л.М.* Психология воспитания. - М., 1991.
21. *Киреева Л.А., Мамайчук И.И.* Психолого-педагогическая помощь семье. - Л., 1986.
22. *Клер Э.* О личности трехлетнего ребёнка. - М., 1989.
23. *Лоренц К.З.* Агрессия: Так называемое "зло" / Пер. с нем. Г. Ф. Швейника. - М.: Прогресс, 1994. - 200 с.
24. *Нелюбова М.Н.* Авторский курс лекций по психологии цвета.
25. *Обухова Л.Ф.* Детская психология: теории, факты, проблемы. - М.: Тривола, 1996. - 360 с.
26. *Оклендер В.* Окна в мир ребенка. Руководство по детской психотерапии. М.: Класс, 1997.
27. Психологический словарь // Под ред. В.П. Зинченко, Б.Г. Мещерякова. - 2-е изд., перераб. и доп. - М.: Педагогика-Пресс, 1999. - 440 с.
28. Психология цвета (К. Роу, Д. Заан и др). - М., 1996 - 349 с.
29. Руководство практического психолога: психическое здоровье детей и подростков в контексте психологической службы / Под ред. Дубровиной И.В. - М.: Академия, 1995. - 170 с.
30. *Ряузов Н.Н.* Общая теория статистики. М.: Финансы и статистика. 1984.
31. *Сафин В.В.* Психические отклонения в развитии детей и методы их психокоррекции. - Уфа: Китап, 1994.
32. *Смирнова Е.О.* Психология ребенка: от рождения до 7-ми лет: Уч. для вузов и училищ. - М.: Школа-Пресс, 1997. - 384 с.
33. *Фредман Л.М.* Психология воспитания. - М., 1999.
34. *Фрейд З.* Психоаналитические этюды / Составление Д.И. Донского, В.Ф. Круглянского. - Мн.: ООО "Попурри", 1997. - 606 с.
35. *Фримен Д.* Техника семейной психотерапии. СПб.: Питер. - 2000.
36. *Фромм А.* Азбука для родителей. - 3-е изд., сокр. - М.: Знание, 1994. - 288 с.
37. *Фурман А.В.* Вступ до шкільної практичної психології. - Київ-Донецьк, Ровесник, 1993. - 52 с.
38. *Фурман А.В.* Українська ментальність та її культурно-психологічні координати / Психологія і суспільство. - 2001. - №1. - С. 9-74.
39. *Фурман А.В.* Як запобігти жорстокості // Радянська школа. - 1991. - №5. - С. 22-28.
40. *Фурманов И.А.* Детская агрессивность. Психодиагностика и коррекция. - Минск: Ильин В.П., 1996. - 192 с.
41. *Хекхаузен Х.* Агрессия / Мотивация и деятельность. - М.: Педагогика, 1986. - Т. 1. - 24 с.
42. *Эйдемиллер Э.Г., Юстицкий В.В.* Психология и психотерапия семьи. - СПб.: Питер, 1999. - 656 с.
43. *Эриксон* Стратегия психотерапии: Изб. работы. - СПб.: Ювента, 2000. - 512 с.
44. *Эриксон Э.* Детство и общество, 2-е изд., перераб. и доп. - СПб.: Летний сад, 2000. - 512 с.

Надійшла до редакції 17.01.2002.